

Neden Hukuk Teorisi?: Alman Hukuk Teorisinin Dünü ve Bugünü

Güneş ÇAP¹

Özet

Bir disiplin olarak hukuk teorisinin neyi konu edindiğine ilişkin bir sorgulama, öncelikli olarak hukuk teorisi düşüncesine dair tarihsel bir araştırmayı gerektirir. Hukuk teorisiyle ilgili bu türden bir araştırma, sadece hukuk teorisi faaliyetini değil, aynı zamanda hukuk teorisi disiplininin hukuk dogmatığı, hukuk felsefesi ve hukuk metodolojisi gibi diğer disiplinlerle olan ilişkilerini tarihselliği içinde kavrayabilmeyi de sağlar.

Alman hukuk felsefesi çevresinde hukuk teorisinin, Anglo-Amerikan hukuk teorisine kıyasla, görece daha geç bir zamanda, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı görülür. Alman hukuk teorisinin tarihsel dönüşümü erken dönem, olgunlaşma dönemi ve rönesans dönemi olmak üzere üç aşamada gerçekleşir. Alman hukuk teorisi tarihini dönemlere ayırmak, bu dönemlerde hâkim olan hukuk teorisi düşüncesinin karakteristik özelliklerini ve günümüzde geçerli olan hukuk teorisi anlayışından farklılaşan yönlerini fark edebilmeye yardımcı olacaktır. Bu çalışmada, Alman hukuk teorisi disiplininin kısa bir tarihçesine ve Alman hukuk teorisinin günümüzdeki anlamına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: hukuk teorisi, hukuk felsefesi, hukukun temel alanları, hukuk bilimi, hukuk teorisi rönesansı

GİRİŞ

Ralf Dreier, 1975 tarihli “Genel Hukuk Teorisi Nedir ve Neden Genel Hukuk Teorisi? (*Was ist und wozu Allgemeine Rechtstheorie?*)” başlıklı makalesine şu sözlerle başlar: “*Hukuk felsefesi öldü, hukuk teorisi yaşıyor! Federal Almanya’da hukuk fakültelerindeki temel hukuk disiplinlerinin durumuna baktığınızda bu kanıya kapılabılırsınız.*”² Dreier’in bu ifadesiyle ne demeye çalıştığını daha iyi anlamak için Alman hukuk teorisinin tarihçesine bakmak gerekir.

Hukuk teorisinin ne olduğu ve ne olması gerektiği sorusu, hukukun diğer temel alanlarının konularını, amaçlarını ve yöntemlerini belirleyebilmeyi ve hukuk teorisinin bu alanlardan ne şekilde ayrıştığını³ tespit edebilmeyi

1 Dr. iur, LL.M., Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, Dr. Öğretim Üyesi (E-posta: gunes.cap@tau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8374-857X).

2 Ralf DREIER, “Was ist und wozu Allgemeine Rechtstheorie?”, *Recht-Moral-Ideologie* içinde, 2. Baskı, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2015, s. 17-47.

3 Çalışmamız hukuk teorisi ve hukuk felsefesi ifadelerinin rahatlıkla birbiri yerine kullanılabilen ifadeler olmadıkları ön kabulüne dayanır. Alman literatüründe bu türden bir yorumun aksini savunan görüşlerin

de gerektirdiğinden yanıtlanması pek de kolay bir soru değildir. Her şeyden önce belirtilmesi gereken, böyle bir araştırmayı kolaylaştıracak genel geçer bir hukuk teorisi tanımından söz etmenin mümkün olmadığıdır.⁴

Tarihsel anlamda bakıldığında hukuk teorisinin, hukukun ne olduğu üzerine düşünme çabasıyla yakından ilgili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak hukuk teorisinin geçmişteki karşılığını bugüne taşımak yanıltıcı sonuçlara varmaya sebep olacaktır. Bunun nedeni hukuk teorisinin zaman içinde çeşitli aşamalardan geçerek bir hukuk disiplini olarak bugünkü şeklini almış olmasıdır.

Alman hukuk teorisi tartışmaları geçmiş iki yüz yılın ürünüdür. “Teori” kavramının Almanya’da 19. yüzyılın

başlarında restorasyonun anahtar bir kelimesi olmaya başlaması, aynı zamanda hukuk teorisinin tarihinin son iki yüz yıla sıkışmış olmasına da neden olmuştur.⁵ Her ne kadar Alman hukuk teorisinin görece kısa bir geçmişi olsa da bu geçmiş hukuk teorisine dair tartışmaların tarihsel seyri ile ilgili zengin bir içerik sunar. Alman hukuk teorisi tartışmalarının zaman içinde geçirdiği dönüşümleri ortaya koymak için çalışmamızın ilk bölümü, Alman hukuk teorisinin tarihinin kısa bir özetine ayrılmıştır. Bu tarihsel izleğin ardından çağdaş Alman hukuk teorisinin⁶ bir disiplin olarak temel özelliklerine ve Alman hukuk teorisine özgü başlıca tartışmalara yer verilmiştir.

bulunduğunun da altı çizilmelidir. Örnek niteliğinde bkz. RÜTHERS, Bernd / FISCHER, Christian / BIRK, Axel: *Hukuk Teorisi*, Çev: İlyas DOĞAN, Rukiye ALBUDAK, Huri Eyman AYDIN, Astana, Ankara 2020, s. 46.

- 4 Böylece genel geçer bir tanımın bulunmaması hukuk teorisi tartışmasında bizi tamamen köşeye sıkıştırmaz. Alman hukuk çevresinde hukuk teorisinin üzerinde uzlaşa sağlanmış olan bir çalışma sahasının bulunduğunu iddia eden görüşler de vardır. Bu yaklaşım, temelde, hukuk teorisinin uzlaşa sağlanmış olan çalışma sahasının hukuk düzeninin mantıksal yapısını ve hukuki ödev, subjektif hak, hukuki ilişki gibi hukukun temel kavramlarını konu edinen analitik hukuk teorisi olduğunu iddia eder. Hukuk teorisinin “analitik” olarak nitelendirilmesinin sebebi, özetle, hukuk teorisi faaliyetinin belli bazı hukuki terimlerin ve ifadelerin dilsel anlamlarının deşifre edilmesinden ibaret görülmesinden ileri gelir. Bu tespit için bkz. Andreas FUNKE, “Rechtstheorie”, *Grundlagen des Rechts* içinde (Der.: Julian KRÜPER), 2. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2013, s. 46 (46); Eric HILGENDORF, “Zur Lage der juristischen Grundlagenforschung in Deutschland heute”, *Rechtsphilosophie im 21. Jahrhundert* içinde (Der.: Winfried BRUGGER / Ulfrid NEUMANN / Stephan KIRSTE), Suhrkamp, Frankfurt am Main 2008, s. 111 (112 vd.).
- 5 Eric HILGENDORF, *Die Renaissance der Rechtstheorie zwischen 1965 und 1985*, Ergon, Würzburg 2005, s. 13 vd.
- 6 Alman yazında “çağdaş Alman hukuk teorisi” ifadesi, Almanya’nın 1990’da yeniden birleşmesinden sonraki on beş yıllık dönemde öne çıkan hukuk teorisi çalışmaları için kullanılır. Bu tanımlama için bkz. Matthias KLATT, “Contemporary Legal Philosophy in Germany”, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, C. 93, S. 4, 2007, s. 519 (520).

I. Alman Hukuk Teorisinin Gelişimi

Alman hukuk teorisi tarihinin, hukuk teorisi düşüncesini kavrayabilmek açısından önemli olduğunu yukarıda belirtmiştik. Alman hukuk teorisinin tarihsel gelişimine baktığımızda, hukuk teorisinin hukuk felsefesiyle⁷ devam eden bir sınır mücadelesinde disiplin niteliği kazandığı söylenebilir.⁸ Alman hukuk felsefesi çevresinde hukuk teorisinin, Anglo-Amerikan hukuk teorisi kavrayışından bağımsız olarak, görece daha geç bir zamanda, 19. yüzyılın sonlarında⁹ ortaya çıkmış olması Alman hukuk teorisini özgün kılmıştır.¹⁰ Alman hukuk teorisini tarihini, anlatım kolaylığı sağlaması açısından üç başlık altında ele alabiliriz.

A. Erken Dönem

Almanya’da hukuk teorisi düşüncesi esas itibariyle “genel hukuk öğret-

tisi (*Allgemeine Rechtslehre*)” düşüncesiyle başlar. Genel hukuk öğretisinin temsilcileri arasında Adolf Merkel, Karl Bergbohm, Ernst Rudolf Bierling ve Felix Somló sayılabilir.¹¹ Genel hukuk öğretisinin temel itirazı, hukukun, özel hukuk-kamu hukuku veya ceza hukuku-medeni hukuk olmak üzere ayrıştırılarak incelenmesidir.¹² Genel hukuk öğretisi, hukukun geneline ilişkin olan, temel (belirli bir hukuk dalına veya mevzuatına özgü olmayan) hukuki soruların tespit edilmesini ve bu tespitler ışığında genel bir hukuk öğretisinin oluşturulmasını talep eder. Bu anlamda, örneğin, medeni hukukun ve ceza hukukunun genel kısımları hukukun geneline özgü olan kavramların ve teorik yaklaşımların tayin edilmesinde yol gösterici olabilecektir.¹³

Genel hukuk öğretisi, hukukun teorik olarak incelenmesi ihtiyacının dış

7 İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya’da hukuk felsefesinin nasıl bir şekil aldığına ilişkin Türkçe bir çalışma için bkz. Altan HEPER, “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya’da Hukuk Felsefesi”, *HfSA*, C. 20, 2010, s. 132-150.

8 Marietta AUER, *Zum Erkenntnisziel der Rechtstheorie*, Nomos, Baden-Baden 2018, s. 28; HILGENDORF, 2008, 112 vd.

9 Almanya’da 19 yy. sonlarına gelmeden önce hukuk teorisine özgü herhangi bir düşünceye rastlanamayacağını söylemek elbette yanlış olacaktır. Bu bağlamda tarihçi hukuk okulunun ve Pandekt hukuku çalışmalarının hukuk teorisine özgü düşüncelere yer verdiğini belirtmek gerekir. Ancak bu çalışmaların hukuk teorisi adı altında değerlendirilememesinin nedeni, bu dönemdeki hukuk teorisine yönelik kavrayışın belirli bir hukuk dalına özgü olduğundan, bütün bir hukuk bilimini kapsayacak nitelikte olmamasından ileri gelir. Bu yorum için bkz. FUNKE, 2013, s. 47 vd.

10 FUNKE, 2013, s. 47.

11 FUNKE, 2013, s. 48; HILGENDORF, 2005, s. 14.

12 Adolf MERKEL, “Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur ‚positiven‘ Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teile derselben”, *Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiet der allgemeinen Rechtslehre und des Strafrechts* içinde De Gruyter, C. 1, Berlin 2019, s. 291 (300 vd.).

13 MERKEL, 2019, C. 1, s. 297 vd.

bir disiplinden, yani genel felsefeden değil, esasında hukuk biliminin kendisinden doğduğunu iddia eder.¹⁴ Bu görüşe göre hukuk teorisinin görevi, insan davranışları için neyin iyi olduğu veya doğru hukukun ne olması gerektiği gibi genel felsefi sorulara yanıt aramak değildir. Halihazırda pozitif bir hukuktan söz edilebiliyor olması, hukuk felsefesinin hukuk yaşantısının güncel ihtiyaçlarına yönelmesi gerektiğinin de nedeni olarak gösterilir.¹⁵ Hukukun geneli için geçerli olan ve kapalı bir düşünce sistemi özelliği taşıyan bu türden bir hukuk öğretisine Merkel “Genel Hukuk Öğretisi (*Allgemeine Rechtslehre*)”¹⁶, Bierling “Hukuki İlkeler Öğretisi (*Juristische Prinzipienlehre*)”¹⁷, Somló ise “Temel Hukuk Öğretisi (*Juristische Grundlehre*)”¹⁸ adını verir.

B. Olgunlaşma Dönemi

Kurucuları arasında Hans Kelsen, Leon Duguit ve Franz Weyr’in yer al-

dığı 1926 yılında ilk sayısını çıkararak “Hukuk Teorisi Uluslararası Dergisi (*Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*)”ın önsözü dönemin hukuk teorisi anlayışını özetler niteliktedir:

“*Hukuk felsefesinden değil de ‘hukukun teorisi’nden söz edildiği takdirde, ilk etapta ‘hukuk felsefesi’ ifadesinden alışlageldiği şekliyle ne kastedildiği açıklanmalıdır. Bu yeni dergi, doğru, adil, doğal ve mutlak hukukun meselesi olarak adalet meselesini her tartışmaya dahil etmemeyi kendisine amaç edinmiştir. [...] Bu derginin çalışma sahası, sadece pozitif hukukun teorisi olabilen ve olmasını isteyen her hukuk teorisidir.*”¹⁹

Alman hukuk teorisi, Hans Kelsen’in “saf hukuk öğretisi (*Reine Rechtslehre*)” ile gerçek anlamda olgunlaşmaya başlar.²⁰ Kelsen’in “Saf Hukuk Öğretisi” başlığını taşıyan eseri 1934 yılında ilk baskısını, 1960 yılında ise geliştirilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş haliyle ikinci baskısını yapar.²¹ Saf hukuk öğretisi özgünlüğü ve içerik

14 MERKEL, 2019, C. 1, s. 308 vd.

15 MERKEL, 2019, C. 1, s. 305 vd.

16 Adolf MERKEL, “Elemente der allgemeinen Rechtslehre”, *Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiet der allgemeinen Rechtslehre und des Strafrechts* içinde De Gruyter, C. 2, Berlin 2019, s. 577-647.

17 Ernst Rudolf BIERLING, *Juristische Prinzipienlehre* (5 Cilt), J.C.B. Mohr, Freiburg 1894–1917.

18 Felix SOMLÓ, *Juristische Grundlehre*, Felix Meiner, Leipzig 1917.

19 “Vorwort”, *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* içinde, C. 1, 1926-27, s. 3. [Çeviri yazar tarafından yapılmıştır.]

20 Bu yorum için bkz. HILGENDORF, 2005, s. 14.

21 Bkz. Hans KELSEN, *Reine Rechtslehre*, (Ed.: Matthias Jestaedt), Mohr Siebeck, Tübingen 2008. Eser İngilizce çevirisinden Türkçe’ye “Saf Hukuk Kuramı” başlığı ile çevrilmiştir. Bkz. Hans KELSEN, *Saf Hukuk Kuramı*, Çev.: Ertuğrul UZUN, Nora, İstanbul 2016. Kanaatimizce *öğreti* yerine *teori* kelimesi ile yakın anlamlı olan *kuram* kelimesini söz konusu eser için kullanmak, Alman hukuk teorisi tarihin-

zenginliği ile genel hukuk öğretisi görüşünün önde gelen bir örneği olarak hukuk teorisi çalışmaları arasında böylece yerini alır.²²

Saf hukuk öğretisinin saflık iddiası yanlış anlaşılmalıdır. Kelsen'in çabası özünde hukukun hukuk bilimine özgü bir şekilde ele alınmasına yöneliktir. Saf hukuk öğretisi çağdaş hukuk metodolojisi anlamında (dar anlamda) hukukun yöntemlerine ilişkin bir çalışma değildir. Kelsen'in amacı daha çok hukuk bilimini diğer bilimlerden ayırabilmeye hizmet edecek ölçütü tespit etmektir. Kelsen, dönemin hukuk anlayışını eleştirerek hukukun olgularla ve değerlerle olan ilişkisinin yönemsel olarak incelenmesi gerektiğine vurgu yapar. Öğretisi aslında olguları hiçe sayan, değerlere yabancı bir hukuk teorisi anlayışı değildir. Saflık iddiası özellikle olgularla ilgili olma halinin sadece hukuka özgü bir mesele olmadığını ve fakat hukukun bir ahlâk öğretisi de olmadığını işaret eder. Ancak vurgulamak gerekir ki, saf hukuk öğ-

retisi "saflığı sayesinde" tüm zamanlar için geçerli olabilecek, bu nedenle de kendi bağlamından ve kendi tarihsel koşullarından bağımsız bir hukuk teorisi ortaya koymaz.²³ Esasında 19. yüzyıldan itibaren batı hukuk düzenlerinde geçerli olan hukukların teorisine karşılık gelir. Dolayısıyla, söz konusu öğretinin teorik açıklamalar getirebilme kapasitesini bu bağlamla sınırlı olarak düşünmek gerekir.

Son olarak belirtmek gerekir ki, zamansal yakınlıklarından dolayı Alman hukuk çevresinde 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmış olan yeni hukuk teorisi akımı²⁴ ile saf hukuk öğretisi birbiriyle karıştırılmamalıdır. Kelsen'ci bakış açısının aksine, Alman hukuk teorisinin bu yeni jenerasyonu, 1960'lı yılların özgürlükçü hareketlerinin bir uzantısı olarak hukuk dogmatikliği kadar sosyoloji, bilim teorisi ve etik gibi farklı hukuk disiplinleriyle de ilgilenmiş ve bu şekilde hukuk teorisi sorgulamalarının kapsamını genişletmiştir.²⁵

deki hukuk öğretisi-hukuk teorisi / kuramı (*Rechtslehre-Rechtstheorie*) ayırımı Türkçe'de silikleştirmekte ve böylece belirli bir döneme karşılık gelen *genel hukuk öğretisi* düşüncesini *çağdaş hukuk teorisi* kavrayışından ayırabilmeyi zorlaştırmaktadır. Söz konusu bu ayırım için bkz. aşağıda II. A. 1.

22 Bu yorum için bkz. FUNKE, 2013, s. 49. Saf hukuk öğretisi ile ilgili özet bir çalışma için bkz. Hans Kelsen, "Saf Hukuk Kuramı Nedir?", Çev.: Kasım AKBAŞ, *HFSa*, C. 15, 2006, s. 56-63. Ayrıca Türkçe bir inceleme için bkz. Engin ARIKAN, "Kelsen'in Saf Hukuk Kuramı ve Ötesi", *YÜHFD*, C. XVII 2020/2, s. 417-446.

23 Benzer bir yorum için bkz. FUNKE, 2013, s. 49.

24 Bkz. aşağıda I. C.

25 FUNKE, 2013, s. 50.

C. Rönesans Dönemi

1965 ila 1985 yılları arasındaki dönem “Almanya’nın yeniden inşası” dönemi olarak kabul edilir.²⁶ 1960’lı yıllardan itibaren sosyal ve siyasal teorilerde köklü bir değişimin yaşanmış olması hukuk düşüncesinin de yeniden gözden geçirilmesinin önünü açmış, “Alman hukuk teorisinin Rönesans’ı”²⁷ olarak adlandırılan dönemin de kültürel ve siyasal koşullarını hazırlamıştır. Pozitif hukukta birtakım değişiklikler öngören reformların yanı sıra hukuk düşüncesinin genel anlamda yeni soruları ve metotları içermesi gerektiğine vurgu yapan ve yeni bir hukuk kavrayışına kapı aralayan reformlar da bu dönemde karşımıza çıkar. Nazi rejiminin bıraktığı hukuki tahribatla hesaplaşma isteği de hukuk teorisini adı altında ortaya çıkan bu taleplerde kendisine yer bulur.²⁸

Bu dönemde analitik felsefeye olan ilginin arttığı, adalete ilişkin tartışmalar yerine hukuk metodolojisine ve böylece analitik hukuk teorisine özgü

tartışmaların ön plana çıktığı rahatlıkla söylenebilir.²⁹ Alman hukuk teorisinin 1965’ten 1985’e kadar uzan bu dönemi hukuk teorisinin dönüşümünü daha iyi anlayabilmek açısından kendi içinde çeşitli bölümlere ayrılarak incelenebilir. Bu doğrultuda 1960’ten 1965’e kadarki dönem başlangıç dönemi; 1965’ten 1975’e kadar uzan dönem ana dönem; 1975’ten 1985’e kadar geçerli olan dönem ise geç dönem olarak isimlendirilebilir.³⁰ Başlangıç dönemi takip eden ana dönemde, genel olarak hukuk teorisini anlamında tüm yeni söylemleri ve kısmen de olsa eleştirileri bulmak mümkündür.³¹ Ana dönemde ileri sürülen hukuk teorisine ilişkin düşüncelerin sistemleştirilmesi ve bu çerçevede ders materyallerinin oluşturulması ise geç dönemde gerçekleşir.³²

Söz konusu dönemlere baktığımızda hukuk teorisine ilgili tartışmaların daha çok akademik içerikte olduğu söylenebilir. Bazı tartışmalarda politik yönelimlerin öne çıktığı görülebilse de önemli ayrımlar, kural olarak, hukukun içeriğine ilişkindir. 1960’lı yılların

26 HILGENDORF, 2005, s. 9.

27 HILGENDORF, 2005, s. 9 vd.; HILGENDORF, 2008, s. 113.

28 HILGENDORF, 2005, s. 10.

29 KLATT, 2007, s. 521. Bu dönem ayrıca yeni pozitivist (*neopositivistisch*) dönem olarak da adlandırılır. Bkz. Arndt KÜNNÜCKE, “Die Naturrechtsrenaissance in Deutschland nach 1945 in ihrem Historischen Kontext - Mehr als nur eine Rechtsphilosophie Randnotiz?“, *Rechtsphilosophie Zeitschrift für Grundlagen des Rechts*, S. 1, 2015, s. 84 (103).

30 Bu dönem ayrıştırması için bkz. HILGENDORF, 2005, s. 10.

31 HILGENDORF, 2005, s. 10.

32 HILGENDORF, 2005, s. 10.

sonlarından 1970’li yılların başlarına kadar ideoloji eleştirileri ve özellikle mantıksal ve kavramsal sorgulamalar önemli bir rol oynarken, 1970’li yılların ortasından itibaren hukukun ve ahlâkın gerekçelendirilmesini konu eden normatif yaklaşımlar ve hukukun doğruluğuna ve adilliğine vurgu yapan tartışmalar dikkat çekmeye başlar.³³ Normatif sorulara doğru bu geri dönüş, pratik felsefenin yeniden gözden geçirilmesine neden olur.³⁴ Anglo-Amerikan hukuk felsefesinin de etkisiyle 1980’lerin ikinci yarısından itibaren Alman hukuk teorisi biyoetik ve ekonomi gibi alanlara kadar uzanan yeni konularla ilgilenmeye başlar.³⁵ Hukuk teorisinin geç döneminde büyük oranda genelleştirilebilme eğilimi yüksek normatif sorular yanında görece somut ve tekil sorulara da yer verilir.³⁶ Hukuk fakültelerinin hukuk felsefesinde sahip

olduğu tekel pozisyon ise bu dönemde ortadan kalkar.³⁷ Genel felsefede ve genel sosyolojide tanınan Jürgen Habermas ve Niklas Luhmann gibi isimlerin hukuk felsefesine ve hukuk sosyolojisine dair konulara yönelmiş olmasının da bunda etkisi büyüktür.

Bilimsel faaliyette uzmanlaşmaya değer atfedilmiş olması, hukuka özgü kavrayışın da genelden özele doğru evrilmesine neden olmuştur.³⁸ Bu, hukuk teorisine de konu çeşitliliği getirmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan tartışma konuları arasında öncelikle hukuk retorliği (*Theodor Viehweg*³⁹), hukuk hermeneutiği (*Josef Esser*⁴⁰, *Arthur Kaufmann ve diğerleri*⁴¹), hukuki argümantasyon (*Ulfrid Neumann*⁴²), hukukta söylem (*Robert Alexy*⁴³), hukukta bilim teorisi (*Hans Albert*⁴⁴), sistem teorisi (*Niklas Luhmann*⁴⁵), politik hukuk teorisi (*Rudolf Wasser-*

33 HILGENDORF, 2005, s. 10.

34 KLATT, 2007, s. 521.

35 HILGENDORF, 2005, s. 11.

36 HILGENDORF, 2005, s. 11.

37 Bu yorum için bkz. KLATT, 2007, s. 522.

38 KAUFMANN, 1993, s. 14.

39 Theodor VIEHWEG, *Topik und Jurisprudenz*, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung, München 1953.

40 Joseph ESSER, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*, Athenäum, Kronsberg/Ts. 1970.

41 Artur KAUFMANN / Winfried HASSEMER, *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, C. F. Müller, Heidelberg 1977.

42 Ulfrid NEUMANN, *Juristische Argumentationslehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1986.

43 Robert ALEXY, *Theorie der juristischen Argumentation*, Suhrkamp, Berlin 1978.

44 Hans ALBERT, *Rechtswissenschaft als Realwissenschaft*, Nomos, Baden-Baden 1993.

45 Niklas LUHMANN, *Das Recht der Gesellschaft*, Suhrkamp, Berlin 1993.

mann⁴⁶), hukuk mantığı ve deontik mantık (*Hans-Joachim Koch / Helmut Rüßmann*⁴⁷, *Ota Weinberger*⁴⁸), hukuk enformasyonu (*Wilhelm Steinmüller*⁴⁹) sayılabilir.⁵⁰

II. Çağdaş Alman Hukuk Teorisi

Alman hukuk teorisinin tarihsel gelişimine baktığımızda, yukarıda da ele alındığı gibi, hukuk teorisinin başlangıçta hukuk felsefesinden ayrılarak bir disiplin olarak gün yüzüne çıktığı, ancak hukuk felsefesi ve hukuk teorisi arasındaki bu sert kopuşun zaman içinde hukuk felsefesine doğru bir yönelimle birlikte ortadan kalktığı söylenebilir.⁵¹ Hukuk felsefesine özgü olan birtakım normatif soruların ve yönetsel yaklaşımların zamanla hukuk teorisine çatısı altında tartışılmaya başlandığı ve bunun sonucunda da hukuk teorisinin hukuk felsefesine entegre

olduğu gözlemlenebilir.⁵² Tam da bu nedenle hukuk teorisinin bir disiplin olarak hangi konuları içermesi gerektiği konusunda bir uzlaşının olduğundan söz etmek mümkün değildir.⁵³ Çalışmamızın bu kısmında hukuk teorisinin disiplininin Almanya'daki mevcut uygulamasına ve hukukun diğer disiplinlerinden nasıl ayrıştığına dair görüşlere yer verilecektir.

A. Hukukunun Temel Alanlarından Biri Olarak Hukuk Teorisi

Alman hukukunda hukuk teorisi bir disiplin olarak “hukukun temel alanları (*Grundlagenfächer des Rechts*)” arasında yer alır.⁵⁴ Medeni hukuk, ceza hukuku, idare hukuku vb. gibi hukukun dogmatik alanlarının aksine hukukun temel alanları, geçerli olan hukukun somut olaylara uygulanana-

46 Rudolf WASSERMANN, *Alternativkommentare zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 2 Bände, Luchterhand, Neuwied 1984.

47 Hans-Joachim KOCH / Helmut RÜßMANN, *Juristische Begründungslehre*, Beck, München 1982.

48 Ota WEINBERGER, *Rechtslogik*, Springer, Wien u.a. 1970.

49 Wilhelm STEINMÜLLER, *EDV und Recht: Einführung in die Rechtsinformatik*, Schweitzer, Berlin 1970.

50 Bu konuda özet niteliğinde bir çalışma için bkz. HILGENDORF, 2005, s. 35-67.

51 Ulfrid NEUMANN, “Rechtsphilosophie in Deutschland seit 1945”, *Recht als Struktur und Argumentation* içinde Nomos, Baden-Baden 2008, s. 257 (273 vd.). Benzer bir yorum için ayrıca bkz. HILGENDORF, 2005, s. 15; HILGENDORF, 2008, s. 114.

52 HILGENDORF, 2005, s. 15.

53 HILGENDORF, 2005, s. 15; HILGENDORF, 2008, s. 112.

54 Hukuk teorisinin bir hukuk disiplini olarak neye karşılık geldiğini ortaya koymadan önce hukukun temel alanlarından ne anlaşılması gerektiği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Hukukun belli bazı alanlarının hukukun temel alanları başlığı altında toplanması hukuktaki tarihsel bir gelişmenin sonucudur (HILGENDORF, 2008, s. 113.). Bu gelişme, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında hukuk dogmatizminden hukuk felsefesinin ve hukuk tarihinin ayrışması ve yirminci yüzyıl itibarıyla “hukukun doğası”na dair temel sorulara olan ilginin artmasıdır. Philipp REIMER, *Rechtstheorie*, Nomos, Baden-Baden 2022, s. 21.

bilmesi amacıyla yorumlanması veya sistematikleştirilmesi amacını taşımayan disiplinleri işaret eder.⁵⁵ Hukukun temel alanları arasında genel olarak hukuk sosyolojisi, hukuk tarihi, hukuk felsefesi (özellikle de hukuk etiği), hukuk teorisi, hukuk metodolojisi, genel kamu hukuku ve karşılaştırmalı hukuk sayılabilir.⁵⁶ Hukukun temel alanlarının ortak özelliği,⁵⁷ bu disiplinlerin hukuku ele alırken belirli bir hukuk düzenini esas kabul etmemeleri ve hukuka yerelliğinden, başka bir ifadeyle ulusal sınırlarından, bağımsız bir gözle bakıyor olmalarıdır.⁵⁸ Hukukun temel alanlarının bir başka özelliği hukukun tüm dallarını içine almalarıdır. Dogmatik hukuk alanlarının özel hukuk, kamu hukuku ve karma hukuk dalları gibi çeşitli ayrımları mümkünken, hu-

kukun temel alanları hukuk dallarının tümünü kuşatır. Bu yönüyle, hukukun farklı dalları göz önüne alındığında hukukun temel alanlarının disiplinler arası (*interdisiplinär*) değil, disiplinler içi (*intradisiplinär*) olduğu söylenebilir.⁵⁹

Hukukun temel alanlarından biri olarak hukuk teorisi dışsal bir bakış açısından⁶⁰ hukuku ele alır. Bu özellik, onu gerek hukuk dogmatikliğinden gerekse hukuk metodolojisinden ayırır.⁶¹ Hukuk teorisinin dışsal bir bakış açısına sahip olması, aynı zamanda, ona bir “meta teori” olma niteliğini de katar.⁶²

Hukuk teorisi, ayrıca, kendi kendine yeten bir disiplindir. Hukukun diğer bazı temel alanlarından “hukuk” unsurunu çıkarttığımızda geride felsefe,

55 REIMER, 2022, s. 17.

56 Bu listeye ayrıca hukuk ekonomisi, hukuk enformatiği, hukuk dilbilimi, hukuk psikolojisi, hukuk kültür bilimi gibi diğer disiplinler de eklenebilir. REIMER, 2022, s. 18.

57 Hukukun temel alanları arasında sayılan disiplinler, amaçları bakımından birbirinden farklıdır. Bu farklılık genel olarak bu disiplinlerin hukuka farklı sorular yöneliyor olmalarından ileri gelir. Söz gelimi, hukuk tarihi hukukun geçmişte nasıl uygulandığını ve nasıl bir değişim geçirdiğini ele alırken, hukuk sosyolojisi hukukun insanlar tarafından nasıl uygulandığını ve yaşandığını (yaşayan hukuku) araştırır.

58 Bu bağlamda Roma hukukunun, kısmen hukuk tarihini kısmen de hukuk dogmatikliğini içerdiği bu nedenle de atipik bir özellik gösterdiği söylenebilir.

59 REIMER, 2022, s. 20; yine aynı yönde bkz. AUER, 2018, s. 28.

60 Hukukun temel alanlarının hukuku hangi perspektiften ele aldıklarını tespit etmek için içsel (katılımcı) bakış açısı ve dışsal (gözlemci) bakış açısı şeklinde bir ayrım yapmak mümkündür (Matthias JESTAE-DT, *Das Mag in der Theorie richtig sein...*, Mohr Siebeck, Tübingen 2006, s. 16 vd.). Söz gelimi hukuk etiğinin bakış açısından hukuk, verili bir şey olarak bir adalet ölçüsünden yola çıkarak dış bir gözle değerlendirilir (REIMER, 2022, s. 18). Yine hukuk sosyolojisi ve hukuk ekonomisi gibi disiplinler gerçek anlamda bir olguyla, yani “gerçekleşen” ile gözlemci sıfatıyla ilgilenir (REIMER, 2022, s. 18. Benzer bir değerlendirme için bkz. ALEXY / DREIER, 1990, s. 5 vd.; Thomas VESTING, *Rechtstheorie*, 2. Baskı, C.H. Beck, München 2015, s. 2 vd.).

61 Bkz. aşağıda II. A. 2.

62 Bu konuda bkz. aşağıda II. A. 1.

tarih, sosyoloji, psikoloji vs. gibi hala bir başka disiplinin varlığından söz edilebilir. Örneğin, hukuk sosyolojisi sosyolojinin bir alt dalı, yine hukuk felsefesi felsefenin bir alt dalı olarak karşımıza çıkar. Hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi veya hukuk tarihi gibi alt bir disiplin olmanın başlıca iki sonucu vardır.⁶³ Bunlardan birincisi, hukukun temel alanları arasında sayılan ve hukuk-dışı ana disiplinlere bağlı olan bu alt disiplinlerin söz konusu ana disiplinlerin araştırma yöntemlerini kullanıyor olmasıdır. Bu alt disiplinler ile bağlı oldukları ana disiplinler arasında başvurdukları yöntemsel araçları bakımından bir farklılık yoktur. İkinci sonucu ise kurumsal anlamda söz konusu alt disiplinlerin yalnızca hukukçular tarafından değil, bağlı oldukları ana disiplinlerin araştırmacıları (sosyologlar, tarihçiler veya felsefeciler gibi) tarafından da yürütülebiliyor olmasıdır. Hukukun temel alanları arasında sayılan bu hukuk dışı disiplinlerin aksine,

hukuk teorisi hukuk fakültelerine özgü bir disiplindir.⁶⁴ Bununla birlikte, hukuk teorisinin semantik ve mantık disiplinleri ile olan yakın ilişkisini de bu noktada göz ardı etmemek gerekir.

Son olarak, hukukun temel alanlarından biri olan hukuk teorisi içeriksel olarak hukukun dalları arasında bir ayırım yapmaz. Hukuk dallarının tümünü kapsayarak bütüncül bir bakış sunduğundan hukuk teorisinin “disiplinler içi” olduğu rahatlıkla söylenebilir.

1. Hukuk Teorisi Kavramı

Hukuk teorisi öncelikli olarak teorik⁶⁵ iddialar taşıyan kendine özgü bir hukuki faaliyettir.⁶⁶ Kavramsal açıdan hukuk teorisini iki açıdan incelemek mümkündür.⁶⁷ Geniş anlamda hukuk teorisi, hukuk düşüncesinin bir yansıması olan ve fakat hukuk dogmatikğine yönelik olmayan hukuk ile ilgili her türlü uğraşı ifade eder. Hukuk çeşitli bakış açılarından ele alınabilir. Huku-

63 REIMER, 2022, s. 20.

64 Hukuk dogmatigi ve hukuk metodolojisi için de benzer bir şeyi söylemek mümkündür.

65 Eski Yunancada *theōria*; bakınma, seyretme, temaşa, temaşa hayatı anlamlarına gelir (Francis E. PETERS, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çev.: Hakkı HÜNLER, Paradigma, İstanbul 2004, s. 374). Aristoteles teorik yaşamın, siyaset yaşamına ve haz yaşamına göre daha üstün olduğunu iddia eder (ARISTOTELES, *Nikomakhos’a Etik*, Çev.: Saffet BABÜR, Ayraç, Ankara 1997, 1177a, s. 12 vd.). Antik Yunan düşüncesinin yaşam biçimleri arasında yaptığı bu hiyerarşik ayrıma paralel olarak hukuk teorisi ile hukukun diğer disiplinleri arasında da benzer bir hiyerarşinin olduğunu iddia etmek hukuk teorisinin diğer disiplinlerden üstün olduğunu dile getirmek olacaktır. Bu türden bir bakış açısı, hukuk teorisini hukukun temel alanları arasında değerlendiren görüşe esasında hiç de yabancı değildir. Ancak, Alexy ve Dreier “teori-pratik (*theōria-praxis*)” ayrımını esas alan ve hukuk uygulamasının zıttı bir anlam taşıyan bir hukuk teorisi kavramının çağdaş Alman yazınlarında nadir kullanıldığına işaret eder. Robert ALEXY / Ralf DREIER, “The Concept of Jurisprudence”, *Ratio Juris*, C. 3, S. 1, 1990, s. 1 (8).

66 VESTING, 2015, s. 9.

67 FUNKE, 2013, s. 46 vd.; REIMER, 2022, s. 21.

kun siyasetle, ekonomiyle, toplumla veya kültürle ilişkisi, hukukunun dilsel olarak kavranması, normların mantıksal yapısı, hukuk biliminin diğer bilimlerle olan ilişkileri geniş anlamda hukuk teorisi kavramı içinde düşünülebilir. Bu nedenle bu türden bir hukuk teorisi ancak diğer hukuk teorileriyle birlikte çoğul olarak düşünülebilir.⁶⁸ Hukuk teorileri, norm teorisi, hüküm teorisi, hukukun bilimsel teorisi, hukuk dili teorisi, argümantasyon teorisi, yasa yapımı teorisi veya anayasa teorisi gibi belirli bazı konulara odaklanabileceği gibi; araştırmacının bireysel ilgisine göre saf hukuk öğretisi, sistem teorisi, Marksist hukuk teorisi, semantik hukuk teorisi veya hukuk retorisi gibi belirli bazı yönelimlere de yer verebilir.⁶⁹ Konuları ve ilgi alanları bakımından hukuk teorilerinin çeşitliliğinden rahatlıkla söz edilebilir. Geniş anlamda hukuk teorisi, ayrıca, maddi hukuk teorisini de içine alır.⁷⁰ Maddi hukuk teorisi, bütün olarak hukuk düzeninin nasıl elde edildiği veya işlediği meseleleriyle ilgilenmez. Daha çok, hukuk düzeni içindeki belirli bazı

norm yapılarını özel olarak ele alır. Anayasa hukuku teorisi ve ceza hukuku teorisi gibi maddi hukuk teorileri bu doğrultuda geniş anlamda hukuk teorisi içinde değerlendirilebilir.⁷¹

Dar anlamda hukuk teorisi ise temelde analitik hukuk teorisi olarak kabul edilir.⁷² Bu doğrultuda “genel hukuk öğretisi (*allgemeine Rechtslehre*)”⁷³ dar anlamda hukuk teorisine bir örnektir.⁷⁴ Dar anlamda hukuk teorisi, ayrıca, hukuk biliminin bir teorisi olarak hukuk kavramının ve hukukun geçerliliğinin bir teorisini ifade eder. Bu doğrultuda Anglo-Amerikan hukuk çevresinde karşımıza çıkan *jurisprudence*, *legal theory*, *general theory of law* ve *analytical jurisprudence* gibi ifadelerle anılan alanlar dar anlamda hukuk teorisine eş kabul edilebilir.⁷⁵ Özellikle belirtmek gerekir ki, hukuk teorisi kavramının bu kullanımında hukukun ve hukuk biliminin temellendirilmesinden veya meşrulaştırılmasından söz edilmez. Hukuk teorisi, daha ziyade, hukuk kavramının ve hukuk biliminin tanımlanmasına ve/veya

68 FUNKE, 2013, s. 46.

69 FUNKE, 2013, s. 46.

70 REIMER, 2022, s. 23.

71 REIMER, 2022, s. 23.

72 FUNKE, 2013, s. 47.

73 Bu konuda bkz. yukarıda I.

74 Saf hukuk öğretisi, doğal hukuku dışlayarak hukuk kavramlarını inceler. Hukuk teorisini hukuk dogmatığı olarak yorumlar. DREIER, 2015, s. 24 vd.

75 ALEXY / DREIER, 1990, s. 1, dn. 1. Benzer şekilde bkz. FUNKE, 2013, s. 47, dn. 3.

tasvir edilmesine hizmet eder.⁷⁶ Bu nedenle yargısal kararlar, daha genel bir ifadeyle hukuk uygulaması bu türden bir hukuk teorisi anlayışında özel bir öneme sahiptir. Philipp Reimer, dar anlamda hukuk teorisine aynı zamanda şekli hukuk teorisi adını verir. Reimer, şekli hukuk teorisinin hukuk düzeninin iç yapısını incelediğini ifade eder. Şekli hukuk teorisi adı altında yapısal teorileri (bir norm düzeni nasıl inşa edilir?), hukuk yaratma teorilerini (normlar nasıl uygulanır ve yeniden üretilir?) ve hukuk bilimini (normlar nasıl bilimsel olarak incelenir?) sayar.⁷⁷

Robert Alexy ve Ralf Dreier *Jurisprudenz*⁷⁸ ile eş gördükleri hukuk teorisinin analitik, ampirik ve normatif olmak üzere üç farklı işlevinin olduğunu belirtir.⁷⁹ Alexy’ye ve Dreier’e göre analitik boyut, daha önce de belirtildiği gibi, hukuk kavramlarının mantıksal ve kavramsal olarak incelenmesiyle; ampirik boyut geçerli olan hukukun

kabul edilebilirliğinin, hukukun fiili uygulamasının, yapısının ve işlevlerinin araştırılmasıyla; normatif boyut ise hukukun ve hukuk biliminin nasıl yerine getirilmesi gerektiğinin sorgulanmasıyla ilgilidir. Böylece, hukuk teorisi disiplini (1) hukukun genel öğretisinin (2) hukuk metodolojisinin ve (3) hukuk biliminin bir araya gelmesinden oluşur.⁸⁰ Hukukun genel öğretisi, hukukun temel kavramlarının analitik olarak incelenmesini; hukuk metodolojisi, yargısal karar verme süreçlerinin normatif teorisini; hukuk bilimi ise hukuk dogmatikğini ifade eder. Mevcut ve mümkün olan tüm hukuk sistemlerinin teorisi olan hukuk teorisi, Alexy ve Dreier için “meta” bir teoridir.⁸¹

Almanca literatürde hukuk teorisi ifadesinin, “Kant’ın hukuk teorisi”, “Hegel’in hukuk teorisi” veya “Marx’ın hukuk teorisi” şeklinde kullanıldığına da rastlanabilmektedir. Bu tür durumlarda hukuk teorisi ifadesi

76 FUNKE, 2013, s. 47.

77 REIMER, 2022, s. 22.

78 Kant *Jurisprudenz* kavramını şu şekilde tanımlar: “Bir dışsal yasakoyucunun olanaklı olduğu yasaların bütününe hukuk öğretisi (*Ius*) denir. Böyle bir yasakoyuculuk gerçekleşse, bu pozitif hukukun öğretisidir ve pozitif hukukun hukuk uzmanına veya pozitif hukukun hukuk bilgisine (*Jurisconsultus*) hukukta deneyim sahibi (*Jurispritus*) denir, bu kişi sadece dışsal yasaları değil de tecrübi olarak gerçekleşen olayların uygulamasını da biliyorsa böyle adlandırılır. Böyle bir bilgiye hukuki beceriklilik (*Jurisprudencia*) denilir, bu ikisi olmaksızın geriye sadece hukuk bilimi (*Jurisscientia*) kalır.” Immanuel KANT, *Ahlakın Metafizik Hukuk Öğretisi*, Çev.: Altan Heper, Fol, Ankara 2022, s. 69.

79 ALEXY / DREIER, 1990, s. 9 vd. Benzer bir açıklama için bkz. RÜTHERS / FISCHER / BIRK, 2020, s. 47 vd.; ayrıca bkz. Matthias KLATT, “Integrative Jurisprudence: Legal Scholarship and the Triadic Nature of Law”, *Ratio Juris*, C. 33, S. 4, 2020, s. 380 (383vd.).

80 ALEXY / DREIER, 1990, s. 7.

81 ALEXY / DREIER, 1990, s. 11. Benzer bir yorum için bkz. JESTAEDT, 2006, s. 17 vd.; VESTING, 2015, s. 7.

disiplin anlamının dışında kullanılır ve genel olarak *hukuk hakkındaki sistematik bir şekilde yapılmış olan açıklamalara* atıf yapar.⁸² Alexy ve Dreier, hukuk teorisi ifadesinin bu şekildeki kullanımının hukuk teorisi disiplini tanımlamada bir etkisinin olmadığına ve nihayetinde “zararsız” olduğuna da vurgu yapar.⁸³

2. Kesişimler ve Ayrımlar

Çalışmamızın bu kısmında hukuk teorisi disiplini daha net biçimde kavramlaştırabilmek için bu disiplinin diğer hukuk disiplinlerinden hangi yönlerden farklılaştığını tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de konu, yöntem ve bakış açısı gibi⁸⁴ bazı ölçütleri esas alacağız. Konu bakımından incelemede ilgili disiplinlerin geleneksel olarak hangi konuları ele aldığına, yöntem bakımından incelemede ise bu

disiplinlerin hangi yöntemsel araçları kullandığına bakacağız. Bakış açıları yönünden incelemede ise bir disiplinin hangi yönlerden ve hangi bakış açılarından araştırma nesnesini ele aldığını değerlendireceğiz.⁸⁵

a) Hukuk Dogmatığı

Hukuk dogmatığı ile hukuk teorisi arasındaki ayrım esasında uzun bir geçmişe dayanmaz.⁸⁶ 1920’lerden itibaren hukuk teorisinin, hukukun somut olaylardan ve yerel hukuki düzenlemelerden bağımsız olarak açıklanması ihtiyacını karşılamaya başlanmasıyla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hukuk disiplini içinde hukuk dogmatığı adı altında hukuk uygulaması üzerine söz söyleme ve araştırma yapma ihtiyacı da ortaya çıkmıştır.

Çağdaş anlamda hukuk dogmatığı hukukta pratik olay çözümlenmelerini

82 ALEXY / DREIER, 1990, s. 8.

83 ALEXY / DREIER, 1990, s. 8.

84 Alexy ve Dreier, hukuk felsefesi ile hukuk teorisi arasında üç farklı ölçüte (konularına, yöntemlerine ve bakış açılarına) göre sınır çizilebileceğini ifade eder (ALEXY / DREIER, 1990, s. 2 vd.). Kanaatimizce, Alexy ve Dreier’in ortaya koyduğu bu ölçütler sadece hukuk felsefesi ile hukuk teorisi arasındaki sınırın değil, aynı zamanda hukukun tüm temel alanlarının birbirleriyle olan ilişkilerinin tespit edilmesinde fayda sağlamaktadır.

85 Hukuk, söz gelimi, bilimsel, tarihsel, sosyal, ekonomik veya hukuksal olarak araştırılabileceği gibi, etik veya mantık yönünden de incelenebilir. Alexy ve Dreier, bu noktada bir bilimsel araştırmanın hem subjektif yönün hem de objektif yönünün olabileceğinden bahseder. Bir bilimsel araştırmanın subjektif niteliği daha çok araştırmacının bireysel ilgilerine dayanır. Bir bilimsel araştırmanın objektif yönü ise kurumsal olarak belirlenir. Bunun anlamı, bir bilimsel araştırmanın geleneksel, bilimsel ve sosyal olarak kabul edilmiş normlarla nasıl kurumsallaştığıdır. Örneğin, objektif olarak “hukuki” bir araştırma hukuk fakülteleri ve hukuk araştırmaları enstitülerince yerine getirilmiş olan bir araştırmadır. ALEXY / DREIER, 1990, s. 3.

86 Latince *dogma* (inanç, öğretisi) sözcüğünden gelen hukuk dogmatığı, Roma hukukunda Roma hukukuna özgü hukuk biliminden farklı düşünülmezdi. *Juris prudentia* Roman hukuk bilimini ifade ederdi. Bu nedenle, Roma hukukunda “hukuk dogmatığı” adı altında ayrı bir uğraştan söz etmek pek mümkün değildir. Bu bilgi için bkz. VESTING, 2015, s. 13.

ve bu çözümlenmelere ilişkin hukuki görüşleri ve önerileri ifade eder. Hukuk terimlerinin ve hukuk kurallarının incelenmesi ve açıklanması faaliyetine karşılık gelir.⁸⁷ Hukuk dogmatikliği faaliyetindeki amaç hukuki kurallara ve hukuki terimlere açıklık getirmek, bu kurallara ve terimlere hukuk dilinde netlik kazandırmaktır.⁸⁸ Hukuk dogmatikliği bu anlamda yargı kararlarına yol gösterici olma işlevi de görmektedir. Hukuk dogmatikliği hukukun aslında ne olduğu, hukuka ilişkin bilginin elde edilmesinin mümkün olup olmadığı, şayet mümkünse bunun hangi koşullarda mümkün olduğu gibi sorgulamalara girmez.⁸⁹

Tüm gelişmiş hukuk sistemlerinde hukuk dogmatikliği çeşitli alt dallara ayrılır. Medeni hukuk dogmatikliği, ceza hukuku dogmatikliği, idare hukuku dogmatikliği gibi hukukun belli bazı dallarına özgü bir şekilde hukuk dogmatikliği faaliyeti yerine getirilir. Hukuk dog-

matikliğinin bu özelliği, onu, hukukun tüm dallarını kapsayan hukuka bütüncül bir gözle yaklaşan “hukukun genel öğretisi” düşüncesinden ayırır.⁹⁰ Hukukun genel öğretisi bağlamında hukuk teorisi “bir nevi meta dogmatik”⁹¹dir.

b) Hukuk Felsefesi

Vesting, Almanya’da hukuk felsefesi kavramının, hukuk biliminin 18. yüzyılın sonlarında popülerlik kazanmasının ardından, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başladığını ifade eder.⁹² Kant’ın 1800’lü yıllarda “Hukuk Öğretisi (*Rechtslehre*)”⁹³nden, Hegel’in ise ondan yirmi yıl sonra “Hukukun Felsefesi”⁹⁴nden, başka bir deyişle felsefi hukuk biliminden söz ettiğinin altını çizer. Ayrıca, Kantçı hukuk öğretisi ve Hegelci hukuk felsefesinin bir yönüyle yeniçağ doğal hukuk düşüncesinin toplum sözleşmesi geleneğinin bir uzantısı olduğunu ve bu sebeple de hukuk felsefe-

87 VESTING, 2015, s. 14.

88 Ancak hukuk dogmatikliğinin gerek Roma hukukuna dayanan kökenine gerekse Common Law ülkelerindeki pratiğine bakıldığında, hukuk dogmatikliğinin sadece olay çözümlemesi faaliyetine indirgemeyeceği kolaylıkla görülebilir.

89 Arthur KAUFMANN, “Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatikliği”, Çev.: Hayrettin ÖKÇESİZ, *HFSA*, C. 1, 1993, s. 7 (7).

90 ALEXY / DREIER, 1990, s. 1 vd.

91 RÜTHERS / FISCHER / BIRK, 2020, s. 47.

92 VESTING, 2015, s. 16.

93 Immanuel KANT, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, (Ed.: Otfried HÖFFE), Akademie, Berlin 1999; Türkçesi için bkz. Immanuel KANT, *Ahlakın Metafiziği: Hukuk Öğretisinin Metafizik Temel İlkeleri*, Çev.: Altan Heper, Fol, İstanbul 2022.

94 G.W.F. HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1970; Türkçesi için G.W.F. HEGEL, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev.: Cevap KARAKAYA, Sosyal, İstanbul 1991.

sini doğal hukuk geleneğine özgü olan “doğru olan devlet veya toplum düzeyi nedir?” sorusundan ayırmanın pek mümkün görünmediğini iddia eder.⁹⁵ Vesting’in bu yorumundan hukuk felsefesinin doğal hukuk düşüncesine denk olduğu değil, hukuk felsefesinin özünde hukuki olmaktan çok felsefesi bir uğraş olduğu sonucuna ulaşmak sanıyorum daha doğru olacaktır. Keza, hukuk felsefesinin esasında felsefenin bir alt dalı olduğunun altını çizen çok sayıda eser de bulunmaktadır.⁹⁶ Alman hukuk felsefesinin güncel olarak iki şekilde uygulandığını dile getiren Vesting, hukuk felsefesi denildiğinde günümüz Almanya’sında bir yandan modern devletin anayasallığı çerçevesinde şekillenen ulus devlet düşüncesine dayanan bir hukuk (devlet) felsefesinin, diğer yandan tartışmacı demokrasi anlayışına sıkı sıkıya bağlı olan hukukun söylem teorisine dayanan bir hukuk felsefesinin hüküm sürdüğünü ifade eder.⁹⁷

Alman hukuk düşüncesinde hukuk felsefesinin doğru ve adil olan hukuk ile ilgilendiğine hukuk teorisinin ise pozitif hukukun genel bir teorisi olduğuna vurgu yapan görüşlerin varlığına rağmen, hukuk felsefesi ile hukuk teorisi arasındaki sınırı bu iki disiplinin farklı konuları ele aldıklarını iddia ederek çizmek bizi esasında tatmin edici bir yanıtı götürmeyecektir.⁹⁸ Bunun birinci nedeni, hukuk felsefesinin doğru ve adil olan hukukun ne olduğunu ortaya koyarken norm, yaptırım ve geçerlilik gibi hukukun temel kavramlarına başvurmadan ve bu şekilde pozitif hukuku da içine alan bir tartışma yürütmekten vazgeçemeyecek olmasıdır.⁹⁹ İkinci neden ise hukukun genel bir teorisi olarak kavranan bir hukuk teorisi düşüncesinin, “olan” hukuk ile “olması gereken” hukuk arasında kopuk bir ilişki olduğu varsayımından hareket etmiş, böylece adalet tartışmalarını kapsamı dışında tutmuş olacaktır.¹⁰⁰ Dolayısıyla, hukuk felsefesi ile hukuk teorisi arasındaki sınırı konuları yönünden belirlemeye çalışmak bu iki disiplinin uğraş alanlarını daraltacak-

95 VESTING, 2015, s. 16. Benzer bir yorum için bkz. ALEXY / DREIER, 1990, s. 2.

96 Örnek niteliğinde bkz. KIRSTE, 2020, s. 19 vd.; KAUFMANN, 1993, s. 7.; ALEXY / DREIER, 1990, s. 3; Dietmar VON DER PFORDTEN, “Was ist und wozu Rechtsphilosophie?”, *Juristen Zeitung*, C. 59, S. 4, 2004, s. 157 (159).

97 VESTING, 2015, s. 17 vd.

98 Arthur Kaufmann, hukuk felsefesi ile hukuk teorisi arasında bir ayrıma gitmenin bizi bir çıkmaza sürükleyeceğini iddia eder. KAUFMANN, 1993, s. 13.

99 ALEXY / DREIER, 1990, s. 2.

100 ALEXY / DREIER, 1990, s. 2 vd. Böylesi bir hukuk teorisi pratiğinin hukuk dogmatikinden veya hukuk metodolojisinden nasıl ayrılacağı de tartışılmaya değer olacaktır.

tır.¹⁰¹ Yöntemsel ayrıma vurgu yapan, hukuk teorisi faaliyetini sadece analitik felsefenin araçları ile sınırlı gören düşünce de özünde yine hukuk felsefesinin ve hukuk teorisinin konuları bakımından farklı olduğu varsayımından yola çıkar. Bu yüzden, bu iki disiplini yöntemleri bakımından sınırlandırmak aynı başarısız sonucu doğuracaktır.¹⁰²

Hukuk teorisi ile hukuk felsefesi arasındaki ayrım en ideal biçimde bu iki disiplini kurumsal olarak inceleyerek elde edilebilir. Bu doğrultuda, örneğin Vesting, felsefenin bir alt dalı olarak hukuk felsefesinin, hukuka kurumsal açıdan yabancı bir gözle bakarken, hukuk teorisinin hukukun bir alt dalı olarak hukuka içeriden bir gözle baktığına vurgu yapar.¹⁰³ Platon ve Aristoteles'ten Kant'a ve Hegel'e kadar hukuk felsefesi geleneğine baktığımızda hukuk felsefesinin hukukçulardan çok felsefeciler tarafından yerine getirilen bir uğraş olduğuna dikkat çeken Alexy ve Dreier ise hukuk felsefesinin esasında hukuku felsefi yönlerden ele aldığına işaret eder.¹⁰⁴ Ge-

leneksel olarak bakıldığında hukukun genel teorisinin, hukuk metodolojisinin ve hukuk biliminin hukuk teorisi disiplinine; hukuk felsefesi tarihinin ve hukuk etiğinin ise hukuk felsefesine (dolayısıyla da felsefeye) dahil olduğunu belirtirler.¹⁰⁵

c) Hukuk Metodolojisi

Hukuk teorisi ve hukuk metodolojisinin belli bazı ortak özelliklerinin olduğu söylenebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, hukukun diğer temel alanlarının aksine bu iki disiplin de ne hukuk dışı bir disipline bağlı olan alt disiplinlerdir¹⁰⁶ ne de hukuka ilişkin ampirik sorgulamalar içerirler¹⁰⁷.

Hukuk teorisi ve hukuk metodolojisi öncelikle taşıdıkları amaçlar bakımından birbirlerinden farklıdır.¹⁰⁸ Her ikisi de hukukun temel alanları arasında yer alsa da sadece hukuk teorisi bilimsel anlamda bilginin sistemik olarak elde edilmesine hizmet eden bilimsel bir disiplin olma niteliğini taşır. Buna karşın, hukuk metodolojisi

101 Benzer bir yorum için bkz. Matthias MAHLMANN, *Rechtsphilosophie und Rechtslehre*, 3. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2015, s. 17.

102 ALEXY / DREIER, 1990, s. 3.

103 VESTING, 2015, s. 17.

104 ALEXY / DREIER, 1990, s. 3 vd.

105 ALEXY / DREIER, 1990, s. 4 vd.

106 Bkz. yukarıda II. A. 1.

107 REIMER, 2022, s. 21.

108 REIMER, 2022, s. 21; aynı şekilde bkz. JESTAEDT, 2006, s. 16 vd.

uygulamaya dönük bir disiplindir.¹⁰⁹ Hukukun somut olaylara nasıl doğru bir şekilde uygulanabileceği konusunda hukukçulara yol göstermeyi amaçlar.¹¹⁰ Bu anlamda hukuk teorisinin teoriye, hukuk metodolojisinin ise pratiğe ilişkin olduğu iddia edilebilir. Bu iki disiplin, amaçları bakımından her ne kadar farklılıklar taşısa da konuları bakımından bazı (hukuki metinlerin yorumlanması gibi) ortaklıklara sahiptirler. Fakat bu ortak konuların bu iki disiplin tarafından yukarıda belirtilen farklı amaçlar doğrultusunda farklı şekillerde ele alındığının altını çizmek gerekir.

Hukuk teorisi ile hukuk metodolojisi arasındaki bir diğer ayrım noktasını bu iki disiplinin pozitif hukuk ile kurduğu ilişkide bulmak mümkündür. Hukuk teorisi tıpkı hukuk felsefesi gibi belirli bir hukuk düzenine özgü değildir. Hukuk uygulamasına yönelen bir disiplin olan hukuk metodolojisi ise aksine, pozitif hukuktan bağımsız olarak ele alınamaz.¹¹¹

d) Hukuk Sosyolojisi

Son olarak, hukuk teorisi ile hukuk sosyolojisi arasında nasıl bir ayrım yapmak gerektiği üzerinde durulabilir. Dreier, hukuk teorisinin analitik ve realistik yönde ilerlediğine vurgu yaparak realistik olan, başka bir ifadeyle sosyolojik olan hukuk teorisinin hukuk sosyolojisine eş olmadığına dikkat çeker.¹¹² Sosyolojik hukuk teorisi faaliyetinin hukuk bilimine özgü olduğunun altını çizer. Dreier, hukuk sosyolojisinin ampirik ve teorik olmak üzere farklı şekillerde yapılabileceğini ayrıca belirtir.¹¹³ Bunun dışında, hukuk teorisinin hukuken geçerli olan hukuku, ampirik hukuk sosyolojinin ise sosyal olarak geçerli olan hukuku konusu yaptığını doğrudan söylemenin hatalı olabileceğini iddia eder.¹¹⁴ Dreier'e göre hukuk teorisi, mahkemelerin yasa koyucunun (gerçek veya akla uygun olan) iradesine göre mi karar verdiklerini ve gerçekte nasıl hukuku uyguladıklarını (ve tahminen daha sonra da nasıl uygulayacaklarını) da araştırır. Hukuk teorisi faaliyetini çok katmanlı olarak gören Dreier, yargı kararlarının

109 Heiko SAUER, "Juristische Methodenlehre", *Grundlagen des Rechts* içinde (Der.: Julian KRÜPER), 2. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2013, s. 199 (200 vd.).

110 REIMER, 2022, s. 21; JESTAEDT, 2006, s. 17 vd.

111 SAUER, 2013, s. 201.

112 DREIER, 2015, s. 21 vd.

113 DREIER, 2015, s. 21.

114 DREIER, 2015, s. 22.

betimleyici ve tahmine dayalı bilgisi ile ilgili olması halinde hukuk teorisinin ampirik-sosyolojik olarak faaliyet göstereceğini ifade eder.¹¹⁵

B. Hukuk Teorisinin Belli Başlı Konuları

1985 sonrası dönem Alman hukuk teorisinde yeni sorgulamaların ön plana çıktığı bir dönemdir.¹¹⁶ Bu yeni tartışmalar 1980 ila 1990 yılları arasında hukuk felsefesi alanında yeni süreli yayınların¹¹⁷ ortaya çıkmasına da katkı sunmuştur. Felsefeden ithal edilen teorinin hukuk dogmatığına ne şekilde katkı sunabildiği de bu dönemde araştırma konusu olmuştur.¹¹⁸

Dreier, 1995 yılında kaleme aldığı çalışmasında Alman hukuk felsefesinin o döneme özgü karakteristiğinin ortaya çıkmasında üç eğilimin etki olduğunu ifade eder.¹¹⁹ Bunlardan ilki klasik felsefi metinlere olan ilginin yeniden gün yüzüne çıkması ve yalnızca Kant değil, Fichte ve Hegel gibi

Alman idealizminin önde gelen isimlerinin de tekrar okunur olmasıdır. Bir diğer dikkat çeken eğilim ise uluslararası etkileşimin yoğunlaşarak artmasıdır. Bu eğilim özellikle hukuk teorisine uygulamalı etik alanında yer alan biyoetik ve disiplinler arası etik çalışmaları (iletişim etiği, ekonomi etiği gibi), global adaletin koşulları ve sınırları ve ekoloji gibi yeni konu başlıklarının eklenmesini sağlamıştır. Bu dönemde Norbert Hoerster, Dieter Birnbacher, Reinhard Merkel ve Jan Joerden gibi isimler belirli bazı somut (kürtaj, ötenazi, insan teknolojileri gibi) meselelerle özellikle ilgilenmiştir.¹²⁰ Bu türden yeni araştırma konuları aynı zamanda ceza hukuku ve temel haklar dogmatığı ile birlikte ele alınmıştır.¹²¹

Çağdaş Alman hukuk teorisinde, genel olarak Kelsenci hukuk-ahlâk ayrımının bir sonu olarak da nitelendirilebilir.¹²² “Post-analitik” olarak da adlandırılabilir olan bu dönem, özgürlük gibi kavramları dışlayan analitik hu-

115 DREIER, 2015, s. 22.

116 HILGENDORF, 2005, s. 71 vd.

117 Bu yayınlardan bazıları şunlardır: Hukuk ve Etik Almanağı (*Jahrbuch für Recht und Ethik*); Hukuk, Felsefe ve Politika Yazını (*Rechtsphilosophische Hefte: Beiträge zur Rechtswissenschaft, Philosophie und Politik*); Hukuk ve Devlet Disiplinler Arası Çalışmaları (*Interdisziplinäre Studien zu Recht und Staat*).

118 HILGENDORF, 2008, s. 116 vd.

119 Ralf DREIER, “Hauptströmungen gegenwärtiger Rechtsphilosophie in Deutschland”, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, C. 81, S. 2, 1995, s. 155 (158 vd.).

120 Bu tespit için bkz. Eric HILGENDORF / Jan C. JOERDEN, “Rechtsphilosophie der Gegenwart”, *Handbuch Rechtsphilosophie* içinde (Ed.: Eric HILGENDORF / Jan C. JOERDEN), J. B. Metzler, Stuttgart 2021, s. 176 (183).

121 HILGENDORF, 2008, s. 116.

122 FUNKE, 2013, s. 51.

kuk teorisinin aksine, ahlâki değerleri hukukun bir parçası olarak görür.¹²³ Kendisini hukuk felsefesinin dışında konumlandıran hukuk teorisi, böylece, yerini adalet tartışmalarını da kapsayan bütüncül ve karma bir hukuk teorisine bırakır. Öne çıkan Alman hukuk teorisyenleri arasında Robert Alexy, Arthur Kaufmann, Friedrich Müller, Jan Sieckmann, Ulfried Neumann, Ralf Dreier, Ralf Poscher, Ralph Christensen, Bernd Rüthers, Reinhold Zippelius ve Matthias Jestaedt gibi isimler sayılabılır.

SONUÇ

Alman hukuk teorisi tarihi bizlere Alman hukuk teorisi disiplinin oluşmasındaki temel motivasyonun hukuk disiplinine özgü olan, diğer bir deyişle kurumsal anlamda “hukuki” olan bir teori ihtiyacını karşılamak olduğunu gösterir.

Geniş anlamda hukuk teorisi ve dar anlamda hukuk teorisi kavramları arasındaki ilişkiyi esasında hukuk felsefesinden bağımsız olarak ele almak imkansızdır. Bunun sebebi dar anlamda hukuk teorisinin bir araştırma alanı veya bir disiplin olmasının ötesinde, özellikle gelişimine bakıldığında, hukuk felsefesinin tarihselliği içinde

belirli bir hukuk felsefesi kavrayışının ürünü olmasıdır.¹²⁴ Hukuk teorisinin hukuk felsefesinden ayrı bir disiplin olarak kendi kimliğini kazanıp kazanmadığı meselesi ise bu nedenle tarihsel bir incelemeyi gerektirir.

Tarihsel izlek, Alman hukuk teorisinin, 19. yüzyılla birlikte genel hukuk öğretisi adı altında dogmatik hukukun temel esaslarının incelenmesi şeklinde hukuk felsefesinden ayrı bir disiplin olarak tarih sahnesine çıktığını gösterir.¹²⁵ Bu şekliyle Alman hukuk teorisi disiplini, pozitif hukuku merkezine alan, hukuk dogmatığı ile hukuk felsefesi arasındaki bir “ara-disiplin” olarak tüm hukuk dallarını kapsamına alacak bir biçimde hukukun temel esaslarını ortaya koyma iddiasını taşıyan bir bilimsel faaliyeti ifade eder. Genel hukuk öğretisi olarak adlandırılan bu dönem, pozitif hukukun bilim felsefesini yapma iddiasıyla döneminin ruhundan izler taşır. Genel hukuk öğretisi hem hukuku rastlantısallığından hem de felsefeyi metafizik yüklerinden kurtarmaya çalışan, konusu bakımından paradoksal bir sınırlandırma stratejisine soyunmuştur.¹²⁶ Saf hukuk öğretisi de dogmatik ile felsefe arasındaki git-gelde yer alan teorik unsurları nedeniyle “saf olmayan” bir teori pratiği oldu-

123 NEUMANN, 2008, s. 291 vd.; FUNKE, 2013, s. 51.

124 Bu konuda bkz. yukarıda I.

125 AUER, 2018, s. 28 vd.

126 Bu yönde bir yorum için bkz. AUER, 2018, s. 30.

ğundan bahisle eleştirilmiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde hukukun analitik teorisi, yeni disiplin adıyla “hukuk teorisi” bu kez de hukuk felsefesine sırtını döndüğü için yeterli bulunmamıştır.

Söz konusu bu eleştirilerin bir sonucu olan çağdaş Alman hukuk teorisi, Kelsenci hukuk teorisi anlayışını ve analitik hukuk teorisi yorumlarını da aşan bir disiplini ifade eder. Disiplinin güncel pratiğine baktığımızda hukuk teorisi kavrayışının disiplinlerarası bir bakış açısına evrildiği ve hukuk teorisi çatısı altında hukuk ve felsefe disiplinlerinin sınırlarının aşıldığı sosyoloji, ekonomi, siyaset, kültür, iletişim ve dil bilimleri başta olmak üzere farklı disiplinlerle etkileşim içine girildiği gözlemlenebilir.¹²⁷ Bu amaçla hukuk teorisi hukuk ile sosyal ve kültür bilimleri başta olma üzere diğer disiplinler arasında bir köprü işlevini de görür. Bir hukuk disiplini olan hukuk teorisinin böyle bir işlevi de yerine getiriyor olması disiplinin hukukiliğinden bir taviz olarak da değerlendirilmez.

Alman hukuk teorisi pratiği hukuk teorisi disiplinin esasında “teorinin teorisi” başka bir ifadeyle, bir “meta-teori”¹²⁸ olduğunu bizlere sunar. Bir yönüyle hukuk teorisi “ikinci düzey gözlem seviyesi”¹²⁹ndeki bir faaliyet

olarak, bir yönüyle de alt disiplinlere ayrıştırılabilen ana/ üst bir disiplin olarak görülebilir.¹³⁰ Alman hukuk teorisi disiplini üzerine yürütülen tartışmalar, hukuk teorisi faaliyetini kavrayabilmek ve değerlendirebilmek noktasında zengin bir içerik sunar.

KAYNAKÇA

- ALBERT, Hans: *Rechtswissenschaft als Realwissenschaft*, Nomos, Baden-Baden 1993.
- ALEXY, Robert: *Theorie der juristischen Argumentation*, Suhrkamp, Berlin 1978.
- ALEXY, Robert / DREIER, Ralf: “The Concept of Jurisprudence”, *Ratio Juris*, C. 3, S. 1, 1990, s. 1-13.
- ARISTOTELES: *Nikomakhos'a Etik*, Çev.: Saffet BABÜR, Ayraç, Ankara 1997.
- ARIKAN, Engin: “Kelsen'in Saf Hukuk Kuramı ve Ötesi”, *YÜHFD*, C. XVII 2020/2, s. 417-446.
- AUER, Marietta: *Zum Erkenntnisziel der Rechtstheorie*, Nomos, Baden-Baden 2018.
- BIERLING, Ernst Rudolf: *Juristische Prinzipienlehre*, 4 Cilt, J.C.B. Mohr, Freiburg 1894–1911.
- DREIER, Ralf: “Was ist und wozu Allgemeine Rechtstheorie?”, *Recht-Moral-Ideologie* içinde, 2. Baskı, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2015, s. 17-47.

127 HILGENDORF, 2008, s. 112.

128 VESTING, 2015, s. 7; ALEXY / DREIER, 1990, s. 9; JESTAEDT, 2006, s. 17 vd.

129 İkinci düzey gözlem kısaca “gözlemin gözlemi” olarak açıklanabilir. Bu konuda bkz. LUHMANN, 1993, s. 144.

130 VESTING, 2015, s. 17 vd.

- DREIER, Ralf: “Hauptströmungen gegenwärtiger Rechtsphilosophie in Deutschland”, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, C. 81, S. 2, 1995, s. 155-163.
- ESSER, Joseph: *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*, Athenäum, Kronsberg / Ts. 1970.
- FUNKE, Andreas: “Rechtstheorie”, *Grundlagen des Rechts* içinde (Der.: Julian KRÜPER), 2. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2013, s. 46-67.
- GRÖSCHNER, Rolf: “Rechtsdogmatik”, *Handbuch Rechtsphilosophie* içinde (Ed.: Eric HILGENDORF / Jan C. JOERDEN), 2. Baskı, J.B. Metzler, Stuttgart 2021, s. 61-66.
- HEGEL, G.W.F.: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1970 (Türkçesi: HEGEL, G.W.F.: *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev.: Cevap KARAKAYA, Sosyal, İstanbul 1991)
- HEPER, Altan: “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya’da Hukuk Felsefesi”, *HFSA*, C. 20, 2010, s. 132-150.
- HEPER, Altan: “Alman Hukuk Eğitiminde Olay Çözümü, Türk Hukuk Eğitimiyle Karşılaştırılması”, *HFSA*, C. 29, 2021, s. 149-165.
- HILGENDORF, Eric: *Die Renaissance der Rechtstheorie zwischen 1965 und 1985*, Ergon, Würzburg 2005.
- HILGENDORF, Eric: “Zur Lage der juristischen Grundlagenforschung in Deutschland heute”, *Rechtsphilosophie im 21. Jahrhundert* içinde (Der.: Winfried BRUGGER / Ulfried NEUMANN / Stephan KIRSTE), Suhrkamp, Frankfurt am Main 2008, s. 111-156.
- HILGENDORF, Eric: “Rechtsphilosophie der Gegenwart”, *Handbuch Rechtsphilosophie* içinde (Ed.: Eric HILGENDORF / Jan C. JOERDEN), 2. Baskı, J.B. Metzler, Stuttgart 2021, s. 176-187.
- JESTAEDT, Matthias: *Das Mag in der Theorie richtig sein...*, Mohr Siebeck, Tübingen 2006.
- KANT, Immanuel: *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, (Ed.: Otfried HÖFFE), Akademie, Berlin 1999 (Türkçesi: KANT, Immanuel: *Ahlakın Metafiziği: Hukuk Öğretisinin Metafizik Temel İlkeleri*, Çev.: Altan HEPER, Fol, İstanbul 2022).
- KAUFMANN, Arthur: “Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatığı”, Çev.: Hayrettin ÖKÇESİZ, *HFSA*, C. 1, 1993, s. 7-26.
- KAUFMANN, Arthur / HASSEMER, Winfried: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, C. F. Müller, Heidelberg 1977.
- KAUFMANN, Matthias: “Rechtsphilosophie und Rechtstheorie”, *Handbuch Rechtsphilosophie* içinde, Ed.: E. HILGENDORF, 2. Baskı, J.B. Metzler, Berlin 2021, s. 84-91.
- KELSEN, Hans: “Saf Hukuk Kuramı Nedir?”, Çev.: Kasım AKBAŞ, *HFSA* 15, 2006, s. 56-63.
- KELSEN, Hans: *Reine Rechtslehre*, (Ed.: Matthias Jestaedt), Mohr Siebeck, Tübingen 2008 (Türkçesi: KELSEN, Hans: *Saf Hukuk Kuramı*, Çev.: Ertuğrul UZUN, Nora, İstanbul 2016)
- KIRSTE, Stephan: *Rechtsphilosophie*, 2. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2020.

- KLATT, Matthias: “Contemporary Legal Philosophy in Germany, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, C. 93, S. 4, 2007, s. 519-539.
- KLATT, Matthias: “Integrative Jurisprudence: Legal Scholarship and the Triadic Nature of Law”, *Ratio Juris*, C. 33, S. 4, 2020, s. 380-398.
- KOCH, Hans-Joachim / RÜßMANN, Helmut: *Juristische Begründungslehre*, Beck, München 1982.
- KÜNNÜCKE, Arndt: “Die Naturrechtsrenaissance in Deutschland nach 1945 in ihrem Historischen Kontext - Mehr als nur eine Rechtsphilosophie Randnotiz?”, *Rechtsphilosophie Zeitschrift für Grundlagen des Rechts*, S. 1, 2015, s. 84-105.
- LUHMANN, Niklas: *Das Recht der Gesellschaft*, Suhrkamp, Berlin 1993.
- MAHLMANN, Matthias: *Rechtsphilosophie und Rechtslehre*, 3. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2015.
- MERKEL, Adolf: “Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur ‚positiven‘ Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teile derselben”, *Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiet der allgemeinen Rechtslehre und des Strafrechts* içinde De Gruyter, C. 1, Berlin 2019, s. 291-323.
- MERKEL, Adolf: “Elemente der allgemeinen Rechtslehre”, *Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiet der allgemeinen Rechtslehre und des Strafrechts* içinde De Gruyter, C. 2, Berlin 2019, s. 577-647.
- NEUMANN, Ulfrid: *Juristische Argumentationslehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1986.
- NEUMANN, Ulfrid: “Rechtsphilosophie in Deutschland seit 1945”, *Recht als Struktur und Argumentation* içinde Nomos, Baden-Baden 2008, s. 257-293.
- PETERS, Francis E.: *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çev.: Hakkı HÜNLER, Paradigma, İstanbul 2004.
- REIMER, Philipp: *Rechtstheorie*, Nomos, Baden-Baden 2022.
- RÜTHERS, Bernd / FISCHER, Christian / BIRK, Axel: *Hukuk Teorisi*, Çev: İlyas DOĞAN, Rukiye ALBUDAK, Huri Eyman AYDIN, Astana, Ankara 2020.
- SAUER, Heiko: “Juristische Methodenlehre”, *Grundlagen des Rechts* içinde (Der.: Julian KRÜPER), 2. Baskı, Nomos, Baden-Baden 2013, s. 199-221.
- SOMLÓ, Felix: *Juristische Grundlehre*, Felix Meiner, Leipzig 1917.
- STEINMÜLLER, Wilhelm: *EDV und Recht: Einführung in die Rechtsinformatik*, Schweitzer, Berlin 1970.
- WASSERMANN, Rudolf: *Alternativkommentare zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 2 Bände, Luchterhand, Neuwied 1984.
- WEINBERGER, Ota: *Rechtslogik*, Springer, Wien u.a. 1970.
- VESTING, Thomas: *Rechtstheorie*, 2. Baskı, C.H. Beck, München 2015.
- VIEHWEG, Theodor: *Topik und Jurisprudenz*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1953.
- VON DER PFORDTEN, Dietmar: “Was ist und wozu Rechtsphilosophie?”, *Juristen Zeitung*, C. 59, S. 4, 2004, s. 157-166.